

Roman Budzinowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

e-mail: romanb@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4218-3143

WYZWANIA PRAWA ROLNEGO. KILKA REFLEKSJI*

CHALLENGES TO AGRICULTURAL LAW. A COMMENTARY

Abstract

The aim of the paper is to identify the challenges facing agricultural law and to undertake their assessment in the light of the development of this branch of law. On the one hand, new regulations and CAP instruments for the upcoming funding period will have to be followed as of January 2023. On the other hand, it will be necessary to confront the effects brought about by COVID-19, the war in Ukraine and the changing climate. Agricultural law, itself being subject to change and undergoing various stages of development, has always responded to the contemporary challenges, at a particular place and time. It can be concluded that the numerous and complex problems faced by agricultural law today go beyond agriculture alone, understood as a branch of primary production. Agricultural activity must ensure food security and food safety but should be pursued under conditions respecting the environment and combatting climate change through sustainable development. The negative consequences of such activity need to be reduced, however, without causing damage to primary production. In these difficult

* Artykuł stanowi rozszerzoną wersję referatu pt. „Le sfide del diritto agrario” wygłoszonego 21 października 2022 r. na międzynarodowej konferencji naukowej zatytułowanej „Le sfide del diritto agrario in tempi difficili”, zorganizowanej na Uniwersytecie w Weronie pod patronatem Unione Mondiale degli Agraristi Universitari.

times, the pursuit of food security must not undermine the manufacturing role played by agriculture.

KEYWORDS

challenges to agricultural law, food security, food safety, sustainable development, climate protection

SŁOWA KLUCZOWE

wyzwania prawa rolnego, bezpieczeństwo żywnościowe, bezpieczeństwo żywności, zrównoważony rozwój, ochrona klimatu

1. WSTĘP

Szczególne zainteresowanie rolnictwem przejawia się zwłaszcza w okresach zakłóceń w zaspokajaniu potrzeb żywnościowych społeczeństwa wywołanych różnymi przyczynami. Wtedy bowiem pojawia się konieczność podejmowania trudnych zadań związanych najczęściej z nowymi sytuacjami¹. Określa się je z reguły jako „wyzwania” i odnosi do różnych elementów rzeczywistości społeczno-gospodarczej (np. polityki, rolnictwa, ustawodawstwa). Z reguły te wyzwania konkretyzowane są przez politykę, która przesądza o wyborze celów i instrumentów ich realizacji. Jednym z tych instrumentów są regulacje prawne, a wśród nich zwłaszcza te, które – z racji przedmiotu – zaliczane są do prawa rolnego.

Nic dziwnego, że problem wyzwań odnoszonych do tej gałęzi prawa od dawna stanowił przedmiot zainteresowania prawników agrarystów. Różnych aspektów tej problematyki dotyczyło kilka międzynarodowych konferencji naukowych², a także ostatni XV Światowy Kongres Prawa Rolnego zorganizowany w 2018 r.

¹ O czym już we wprowadzeniu pisze J. Zegar, *Współczesne wyzwania rolnictwa*, Warszawa 2011, s. 11.

² Np. w listopadzie 2011 r. w Getyndze odbyła się konferencja zatytułowana *Die gemeinsame Agrarpolitik vor neuen Herausforderungen*, natomiast w Obrzycku koło Poznania we wrześniu 2014 r. V polsko-włoska konferencja (tzw. *giornate polacco-italiane*) pod tytułem *Il diritto agrario di fronte alle sfide contemporanee*, a w czerwcu 2021 r. w Poznaniu konferencja online zatytułowana *Agricultural, Food and Environmental Law in the Face of Food Security Challenges*. W czerwcu 2022 r. Obrzycko koło Poznania było także miejscem międzynarodowej konferencji naukowej *Prawo rolne wobec wyzwań zrównoważonego rozwoju. Rolnictwo, wyżywienie, środowisko*.

w Poznaniu przez Unione Mondiale degli Agraristi Universitari, zatytułowany „Contemporary challenges of Agricultural Law: among Globalization, Regionalization and Locality”³. Wiele artykułów już w tytule odwołujących się do wyzwań prawa rolnego ukazało się także w czasopismach naukowych wydawanych w różnych państwach⁴. Ponadto autorzy opracowań z tej dziedziny prawa bardzo często formułują swe oceny i postulaty właśnie w takim kontekście⁵.

Okazuje się, że poruszana tu problematyka nie straciła na znaczeniu w ostatnich latach. Co więcej, ze względu na nowe okoliczności stała się nawet bardziej aktualna i to nie tylko w wymiarze krajowym czy regionalnym, ale także globalnym. Ma ona wielu adresatów, a zwłaszcza ustawodawcę i naukę prawa rolnego, która powinna formułować oceny obowiązujących regulacji prawnych właśnie w kontekście owych wyzwań oraz postulaty zmiany ustawodawstwa. Nie można pomijać, jako adresatów, osób stosujących prawo rolne w praktyce⁶, jak również samych rolników, od których świadomości, znajomości prawa i jego przestrzegania zależy ostatecznie realizacja tych celów, które mieszczą się w zakresie prezentowanych tu wyzwań.

³ Materiały z Kongresu zostały opublikowane w księdze: R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality*, Poznań 2018. Rozważanej tu problematyki dotyczą zwłaszcza opracowania R. Budzinowskiego (ich tytuł odpowiada tytułowi książki, s. 15 i n.), A. Sánchez Hernández (Desafíos actuales del Derecho Agrario: entre las experiencias locales y las estrategias globales, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality*, Poznań 2018, s. 27 i n.) oraz E. Ulate Chacóna, *Utilidad del estudio del derecho agrario comparado: desafíos del desarrollo rural entre lo global, regional (Centroamericano) y lo local (caso de Costa Rica)*, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality*, Poznań 2018, s. 35 i n.

⁴ Zob. np. A. Jannarelli, *Antonio Carrozza e le nuove sfide per il diritto agrario: brevi meditazioni dopo i convegni pisani in sua memoria*, „Rivista di Diritto Agrario” 2008, z. 1, s. 3 i n.; K. Błażejewska, *Klimatyczne wyzwania Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 r.*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2011, nr 1, s. 135 i n.; R. Norer, *Künftige Herausforderungen europäischer Agrarrechtswissenschaft*, (w:) J. Martínez (Hrsg.), *Die gemeinsame Agrarpolitik vor neuen Herausforderungen*, Badaen-Baden 2012, s. 71 i n.; C. Blumann, *La politique agricole commune face aux nouveaux défis planétaires et européens*, „Revue de Droit Rural” 2013, nr 416, s. 17 i n.; R. Budzinowski, *Prawo rolne wobec współczesnych wyzwań*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2014, nr 2, s. 11 i n.; M. D’Addezio, *Le filiere agroalimentari al tempo del COVID-19 in Europa e in Italia. Una sfida tra food security, ripresa e dinamiche dei mercati, tutela del lavoro e dei consumatori, Green Deal, incertezze climatiche*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2, s. 183 i n.

⁵ Zob. np. L. Costato, *Lo storico problema dell’alimentazione: la sicurezza degli approvvigionamenti, la food sovereignty e la nuova agricoltura*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2, s. 169 i n.; A. Jannarelli, *Il divenire del diritto agrario italiano ed europeo tra sviluppi tecnologici e sostenibilità*, „Rivista di Diritto Agrario” 2013, z. 1, s. 11 i n.

⁶ Na rolę osób stosujących prawo rolne w kontekście wyzwań zwraca uwagę W. J. Armbruster, *Challenges for Agricultural Lawyers Facing the 21st Century*, „Drake Journal of Agricultural Law” 1998, Vol. 3, No 1, s. 1 i n.

Dlatego celem rozważań jest określenie wyzwań prawa rolnego także w odniesieniu do dzisiejszych, jakże trudnych, czasów oraz próba ich oceny w kontekście rozwoju tej dziedziny prawa. To sformułowanie nie oznacza ograniczenia problematyki tylko do współczesności, gdyż także odpowiedź na wyzwania przyszłości już obecnie wymaga podejmowania odpowiednich działań. W gruncie rzeczy wszystkie wyzwania są realizowane z myślą o przyszłości odnoszonej do pewnej perspektywy czasowej zakreślonej w dokumentach o charakterze programowym przez ustawodawcę czy przez naukę. Z jednej strony już od stycznia 2023 r. trzeba będzie stosować nowe regulacje i wdrażać instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) dotyczące najbliższego okresu finansowania. Z drugiej strony należy stawić czoło skutkom, jakie przyniósł Covid-19, wojna w Ukrainie oraz zmieniający się klimat. Nie są to więc wyłącznie „tradycyjne” wyzwania prawa rolnego, ukształtowane z biegiem lat odpowiednio do zmieniającej się rzeczywistości i uwzględnione przez ustawodawcę, ale również wyzwania zupełnie nowe, nieujmowane w wypracowanych wcześniej programach, których skutków, przynajmniej dzisiaj, nie da się w pełni przewidzieć.

Tak określony cel determinuje strukturę niniejszego opracowania. Wprawdzie wyzwania prawa rolnego odnoszone są do współczesnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej i politycznej, ale nie można pomijać aspektu historycznego. To przecież w kształtowaniu się regulacji prawnorolnej, zdeterminowanej przez różne czynniki, upatruje się jeden z elementów tożsamości tej dziedziny prawa⁷, a spojrzenie wstecz umożliwi lepsze pokazanie wyzwań, które stoją przed współczesnym prawem rolnym⁸. Na tym tle zostaną krótko zaprezentowane założenia programowe oraz regulacje prawne dotyczące bieżącego okresu programowania. Będą one stanowiły także punkt wyjścia do charakterystyki wyzwań związanych z pandemią Covid-19, ze skutkami wojny w Ukrainie oraz zmianami klimatu.

W tym miejscu nasuwają się trzy wstępne hipotezy badawcze.

Pierwsza zawiera się w twierdzeniu o narastającej z upływem czasu, wraz ze zmianą samego rolnictwa, jak również jego otoczenia, liczebności i złożoności wyzwań, które stawały i stoją przed prawem rolnym jako dziedziną „właściwą” dla tego działu gospodarki. Charakteryzując je, warto nawiązać do wyróżnionych przez profesora Antoniego Carrozzę czynników specyfikacji prawa rolnego (*fatto tecnico e fatto politico*) nie tylko ze względu na okoliczność, że w tym roku mija 25. rocznica śmierci Mistrza z Pizy. Okazuje się, że to wyróżnienie jest użyteczne również dla niniejszych wywodów. Wyzwania te bowiem w dużej mie-

⁷ Świadomości „historyczności” prawa rolnego, motywów jego wyodrębnienia oraz funkcji, jaką ono spełniało i nadal spełnia, przypisuje się istotną rolę w zachowaniu jego tożsamości. Zob. A. Jannarelli, *Antonio Carrozza e le nuove sfide...*, s. 3 i n.

⁸ „Nie ma przyszłości bez przeszłości”, jak napisał R. Norer, uzasadniając konieczność spojrzenia wstecz, by przedstawić przyszłe wyzwania europejskiej nauki prawa rolnego – *Künftige Herausforderungen europäischer Agrarrechtswissenschaft*, (w:) *Die Gemeinsame Agrarpolitik...*, s. 71.

rze są wynikiem rozwoju nie tylko samego rolnictwa (*fatto tecnico*), lecz także zmian otoczenia społeczno-gospodarczego i politycznego (*fatto politico*), które przesądzają o ich realizacji przez ustawodawcę.

Kolejna hipoteza wyraża konieczność uwzględnienia lokalności oraz zjawiska globalizacji, przy czym to drugie pojawiło się dopiero na pewnym etapie rozwoju rolnictwa, a jego przejawem było tzw. znoszenie granic dla handlu produktami rolnymi i żywnością. Rolnictwo, jak wiadomo, już ze swej natury ma charakter lokalny. Poprzez rynek (rynek bez granic) zyskało ono także wymiar globalny. Produkty wytwarzane w jednym regionie mogą uzupełniać zasoby żywnościowe w innych częściach świata, a wstrzymanie ich eksportu może prowadzić tam do znacznego pogorszenia warunków odżywiania, a nawet głodu. Dlatego słusznie pisze się, że lokalność i globalizacja w poruszonym tu aspekcie powinny być zjawiskami względem siebie komplementarnymi⁹.

Wreszcie trzecia hipoteza zawiera się w stwierdzeniu o niezmiernej złożoności i kompleksowości obecnego prawa rolnego, którego kształt jest właśnie efektem odpowiedzi na współczesne wyzwania. Zakłada to, z jednej strony, potrzebę prowadzenia badań, które wspomagałyby proces stanowienia i stosowania tego prawa, a z drugiej, sprecyzowania jego przedmiotu wobec wyraźnej ekspansji regulacji prawnych oraz wyznaczenia jego nowych granic. Wszakże od dawna, pisząc o prawie rolnym, wskazuje się na „rolnictwo, środowisko i wyżywienie”. Czy ta triada wyczerpuje dziś treść tej dziedziny prawa i jakie powinno być – w dzisiejszych trudnych czasach – rozłożenie akcentów?

Ze względu na bardzo szeroką problematykę wyznaczoną przez tytuł rozważania będą miały charakter bardziej syntetyczny, a dokumentacja, w tym akty prawne, powoływane będą jedynie przykładowo. Dlatego niniejsze opracowanie stanowi jedynie punkt wyjścia do dyskusji na ten niezmiernie ważny aspekt współczesnego prawa rolnego.

2. REFLEKSJE HISTORYCZNE

Rolnictwo już ze swej natury służy zaspokajaniu potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Można stwierdzić w sposób bardzo ogólny, że rozwój prawa rolnego jest wynikiem wyzwań, jakie stawały na przestrzeni wieków przed rolnictwem. Na pewnym etapie rozwoju tego działu gospodarki „narosła” regulacja

⁹ Tak Á. Sánchez Hernández, *Desafíos actuales del Derecho Agrario: entre las experiencias locales y las estrategias globales*, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress...*, s. 27. Na potrzebę równoczesnego patrzenia na zjawiska lokalności i globalizacji zwraca uwagę A. Jannarelli, *Il diritto agrario del nuovo millennio tra food safety, food security e sustainable agriculture*, „Rivista di Diritto Agrario” 2018, z. 4, s. 543.

prawna, którą dało się już wyodrębnić właśnie jako prawo rolne. Prawo to odpowiadało na wyzwania współczesności odnoszonej do danego miejsca i czasu, a jednocześnie samo ulegało zmianom, przechodząc różne etapy rozwoju¹⁰. Na te zmiany wpływały zarówno przyczyny „tkwiące” w samym rolnictwie (np. dostępność ziemi, formy prowadzenia produkcji rolnej, postęp technologiczny), jak i tzw. przyczyny zewnętrzne (np. znoszenie ograniczeń w handlu produktami rolnymi). Okazało się przy tym, że likwidacji jednych barier towarzyszyło – na kolejnym etapie rozwoju – pojawianie się innych. W gruncie rzeczy jednak rozwój prawa rolnego, stanowiący odpowiedź na wyzwania współczesności, następował poprzez narastanie regulacji prawnej dotyczącej rolnictwa, a także dziedzin z nim powiązanych. Była ona wyrazem zmiany postrzegania samego rolnictwa oraz przypisywania temu działowi gospodarki kolejnych funkcji.

Oto krótka ilustracja tej tezy.

Dla prawa rolnego, patrząc z punktu widzenia genezy, istotne wyzwanie stanowiło zapewnienie wyżywienia coraz większej liczby ludności. Wobec słabego wyposażenia rolnictwa ziemia była tym dobrem, którym władanie przesądzało o możliwości przeżycia. Z tego względu ówczesne prawo rolne zostało ukierunkowane przede wszystkim na ułatwienie dostępu do ziemi (zaspokojenie tzw. głodu ziemi). W niektórych państwach było ono realizowane przede wszystkim za pośrednictwem umów (np. we Francji i Włoszech), a w innych (np. w Niemczech i Polsce) – poprzez instytucje prawa publicznego (np. reformę rolną i osadnictwo)¹¹. Ogólnie można by zatem powiedzieć, że to prawo rolne pełniło przede wszystkim funkcję produkcyjną.

Obie wojny światowe, ze względu na zniszczenia oraz zerwanie tradycyjnych więzi handlowych, znacznie wzmocniły te proprodukcyjne wyzwania prawa rolnego. Ponadto interwencja państwa w coraz szerszym zakresie uwzględniała już potrzebę zwiększenia efektywności produkcji rolnej poprzez ulepszenie struktur rolnych, modernizację gospodarstw rolnych i specjalizację produkcji. Problematyka gruntowa wprawdzie pozostała niezmiernie istotnym przedmiotem regulacji tego prawa¹², ale – jak się okaże dalej – z biegiem czasu została ona wzbogacona o regulacje ochronne. Zwiększenie produkcji rolnej następowało bowiem poprzez powiększanie terenów rolniczo wykorzystywanych (np. wycinkę lasów, osuszanie terenów podmokłych, likwidację oczek wodnych czy zadrzewień śródpolnych), jak też poprzez nadmierną eksploatację samych gruntów rolnych,

¹⁰ Bliżej zob. R. Budzinowski, *Prawo rolne...*, s. 14.

¹¹ Jak pisał J. Hudault, w niektórych państwach stabilność gospodarowania była osiągnięta nie poprzez własność ziemi, ale „bez ziemi”, poprzez odpowiednie ukształtowanie dzierżawy gruntów rolnych – *Propriété et exploitation dans l'évolution récente de la législation agricole*, „Gazette du Palais” 1985, nr 1, s. 336.

¹² Okres „ziemi dla chłopów” we Włoszech osiągnął swój szczyt, jak napisał L. Costato, w latach 1948–1980, nastąpiło upowszechnienie kategorii „coltivatore diretto” – *Lo storico problema dell'alimentazione...*, s. 176. W Polsce natomiast trwają prace nad kolejną nowelizacją ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz.U. z 2022 r., poz. 461, z późn. zm.).

co powodowało ograniczenie bądź utratę ich wartości użytkowej (np. wskutek wyjałowienia gleby, erozji, czy zanieczyszczenia chemią rolną).

Wspólna Polityka Rolna statuowana w Traktacie Rzymskim z 1957 r. odzwierciedlała ówczesne preferencje polityki rolnej państw członków założycieli dawnej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Dawał temu wyraz art. 39 Traktatu, w którym na pierwszym miejscu wymienia się zwłaszcza zwiększenie wydajności, bezpieczeństwa zaopatrzenia, zwiększenie dochodów producentów, a jednocześnie zagwarantowanie rozsądnych cen rolnych konsumentom (cele związane z polityką rynkową), a na drugim – cele strukturalne. Dzięki bardzo ogólnym sformułowaniom cele określone w tym przepisie nie zostały zmodyfikowane w kolejnych Traktatach. Sformułowania te umożliwiły dostosowywanie celów i instrumentów WPR do bieżących wyzwań. Przyniosło to istotne zmiany tej polityki, która bardzo daleko odeszła od swego, zapisanego w Traktatach, wzorca i to nie poprzez zubożenie, co poprzez wzbogacenie celów szczegółowych (także poza postanowieniami dotyczącymi rolnictwa) i różne rozłożenie akcentów w ich realizacji na przestrzeni czasu.

Nie rosząc pretensji do ich wyczerpującego przedstawienia, wypada zaprezentować najbardziej istotne aspekty owych zmian stanowiących właśnie odpowiedź na kolejne wyzwania, będące często reakcją na niepożądane skutki już stosowanych instrumentów.

Zrozumiałe jest, patrząc z punktu widzenia genezy, „proprodukcyjne” ukierunkowanie Wspólnej Polityki Rolnej. Polityka ta, mająca postać interwencji rynkowej i oparta na utrzymaniu wysokich cen w celu zapewnienia producentom odpowiedniego poziomu dochodów, przyniosła znaczny wzrost produkcji, zapewniając Wspólnocie samowystarczalność żywnościową, a nawet pojawienie się nadwyżek produkcyjnych na kilku rynkach rolnych. Limitowanie produkcji przez dłuższy czas było wyzwaniem dla wspólnotowego/unijnego prawa rolnego. Jednakże intensyfikacja produkcji rolnej powodowała szkody w środowisku, negatywnie wpływała nie tylko na jakość gleb czy wód gruntowych, ale także na zdrowotną jakość wytworzonych produktów rolnych. Nadto wykorzystywany w rolnictwie postęp technologiczny i biologiczny rodził zagrożenia dla bioróżnorodności.

Nic więc dziwnego, że z biegiem czasu były wprowadzane w coraz szerszym zakresie regulacje ochronne, których szybki rozwój przypada na lata 90. ubiegłego wieku. Dlatego już nie tylko produkcja na potrzeby rynku, ale również zachowanie i ochrona środowiska stały się parametrem dla oceny działań podejmowanych w rolnictwie¹³. Funkcja ochronna, ekologiczna tej polityki i prawa rolnego przejściowo jakby równoważyła, a może nawet pomniejszała jej funkcję produkcyjną (w warunkach nadprodukcji żywności). Jednakże, jak się okaże

¹³ Uwaga A. Sánchez Hernández, *El derecho agrario en España: perspectiva historica y prospectiva*, „Derecho Agrario y Alimentario” 2000, nr 37, s. 22.

dalej, ta ostatnia szczególnie w tym wieku została dowartościowana, a środowiskowe wyzwania znalazły wyraz w stopniowym dalszym „zazielenieniu” WPR, a ostatecznie w programie „Europejski Zielony Ład”.

Również WPR została wyraźnie rozszerzona o aspekt terytorialny. Wprawdzie takie odniesienia występowały już wcześniej, ale w sposób zwarty i całościowy problematyka rozwoju obszarów wiejskich została uregulowana pod koniec lat 90. ubiegłego wieku. Stanowiła ona odpowiedź na nasilające się procesy globalizacji gospodarki rolnej, a jednocześnie legitymizowała zwiększone wydatki na realizację WPR; były one łatwiejsze do zaakceptowania zarówno ze strony społeczeństwa, jak i w negocjacjach międzynarodowych¹⁴. Tym samym ta regulacja, służąc wsparciu rozwoju rolnictwa, akcentowała jego wielofunkcyjność i powiązanie z innymi formami działalności gospodarczej na terenach wiejskich. Z czasem, w kolejnych okresach finansowania, jej cele i instrumenty realizacji zostały znacznie rozbudowane.

Wreszcie wspólnotowy prawodawca musiał zareagować na wyzwania związane z ochroną zdrowia konsumentów żywności. Rozwój nowych technik produkcji rolnej, biotechnologii, chemii rolnej itp. przyniósł nowe zagrożenia dla zdrowia i życia (np. choroba BSE, dioksyny w drobiu, ryby zatrute rtęcią). Ich minimalizacja czy usunięcie uzasadniało wprowadzenie regulacji dotyczącej bezpieczeństwa żywności, czego wyrazem jest znane rozporządzenie 178/2002¹⁵ stanowiące tzw. ogólne prawo żywnościowe. Jego treść uwzględnia związki między rolnictwem, środowiskiem i wyżywieniem. Jednocześnie postępujące procesy globalizacji, konieczność konkurowania na rynku światowym determinowały wprowadzenie legislacji dotyczącej jakości żywności, co z kolei przyczyniło się do rozwoju „rolnego rynku jakości”¹⁶.

3. TRZECIE TYSIĄCLECIE – NOWE PROBLEMY, ALE CZY ZUPEŁNIE NOWE WYZWANIA?

W pierwszym dziesięcioleciu obecnego wieku wyraźnie była już zarysowana wspomniana we wstępie triada – rolnictwo, środowisko, wyżywienie. W doku-

¹⁴ Tak J. Martínez, *Pojęcie „obszar wiejski” jako odpowiedź na wielofunkcyjność przyszłej działalności rolniczej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2010, nr 2, s. 52 i n.

¹⁵ Rozporządzenie (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r. ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności (Dz.Urz. UE L nr 31 z 2002 r., s. 1, z późn. zm.).

¹⁶ Zob. opracowania zamieszczone w książce: M. D’Addezio, A. Germanò (red.), *La regolazione e la promozione del mercato alimentare nell’Unione Europea. Esperienze giuridiche comunitarie e nazionali. Atti del convegno*, Milano 2007.

mentach programowych z tego okresu została przyjęta i rozwinięta koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa. Nowe wyzwania obejmowały między innymi przeciwdziałanie zmianom klimatu, zachowanie różnorodności biologicznej, wytwarzanie energii odnawialnej czy ochronę zasobów wodnych. Towarzyszyły im zmiany aktów unijnego prawa rolnego. Ostatecznie nie rozwiązywały one w sposób wystarczający odnotowanych wcześniej, ale także nowych wyzwań. Przykładem niech będzie pytanie „mąka czy benzyna?” (*farina o benzina?*¹⁷), czy wątpliwość, a może nawet zarzut zbyt słabego uwzględnienia funkcji produkcyjnej rolnictwa służącej zaspokojeniu potrzeb wyżywieniowych¹⁸.

Doprowadzenie jednak do istotnych przewartościowań we Wspólnej Polityce Rolnej nie było takie łatwe, o czym świadczyła wieloletnia dyskusja nad pożądanym kształtem tej polityki. Jej rezultatem są dokumenty unijne konkretyzujące wyzwania, cele i instrumenty ich realizacji. Komunikat Komisji Europejskiej z dnia 3 marca 2010 r. „Europa 2020”¹⁹ wskazywał między innymi na potrzebę rozwoju zrównoważonego, w którym gospodarka powinna efektywnie korzystać z zasobów naturalnych, przy zachowaniu warunków przyjaznych środowisku, a z kolei Komunikat Komisji Europejskiej z dnia 18 listopada 2010 r. już w tytule zapowiadał: „WPR do 2020 r.: sprostać wyzwaniom przyszłości związanym z żywnością, zasobami naturalnymi oraz aspektami terytorialnymi”²⁰, co zresztą zostało powtórzone w aktach prawnych stanowiących ramy Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2014–2020.

Wspomniane wyzwania są ze sobą funkcjonalnie powiązane. Nieprzypadkowo na pierwszym miejscu, jako zasadnicze, wymieniono właśnie wyzwania żywnościowe. Chodziło tu nie tylko o zagwarantowanie bezpieczeństwa żywnościowego mieszkańcom Europy, ale także wniesienie wkładu do zaspokojenia wzrastającego popytu na żywność w skali globalnej. Z bezpieczeństwem żywnościowym łączy się ściśle zapewnienie bezpieczeństwa żywności. Aby sprostać wymienionym wyzwaniom żywnościowym należało zatem zachować zasoby naturalne, składające się na bazę produkcyjną tego działu gospodarki (np. grunty

¹⁷ Zob. P. Lattanzi, *Politiche agricole, politiche energetiche e sicurezza alimentare: farina e benzina*, (w:) *Agricoltura e temperamento delle esigenze energetiche ed alimentari*. Atti dell'incontro di studi, Udine 12 maggio 2011, rielaborati e aggiornati, a cura di Mariarita D'Addazio, Milano 2011, s. 41 i n. O priorytecie produkcji rolnej na cele żywnościowe zob. S. Manservigi, *Energie rinnovabili e pianificazione energetica sostenibile. Profili europei ed internazionali*, Napoli 2016, s. 183 i n.

¹⁸ L. Costato, *Agricoltura, ambiente e alimentazione nell'evoluzione del diritto dell'Unione Europea*, „Rivista di Diritto Agrario” 2015, z. 2, s. 226 i n.

¹⁹ Komunikat Komisji z dnia 3 marca 2010 r.: Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela, dnia 3.03.2010, KOM(2010) 2020, wersja ostateczna.

²⁰ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów WPR do 2020 r.: sprostać wyzwaniom przyszłości związanym z żywnością, zasobami naturalnymi oraz aspektami terytorialnymi, Bruksela, dnia 18.11.2010, KOM(2010) 672, wersja ostateczna.

rolne, woda, zasoby genetyczne zwierząt i roślin itd.) w takim stanie, który umożliwi prowadzenie działalności rolniczej i wytwarzanie „zdrowej” żywności²¹. Zakładało to zróżnicowanie rolnictwa, ochronę środowiska i klimatu oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Sprostaniu omawianych tu wyzwań służy realizacja zasady rolnictwa zrównoważonego, utrzymanie gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej, zgodnej z wymogami środowiska, czy zapewnienie dobrostanu zwierząt.

Oczywiście, realizacja tak rozbudowanych wyzwań wymagała skoordynowania polityki rolnej, środowiskowej, klimatycznej i żywnościowej. Czy jednak tak stało się w praktyce, zwłaszcza że bardzo widoczna była aktywność legislacyjna Unii Europejskiej szczególnie w zakresie jakości żywności i przeciwdziałania jej marnotrawieniu? Odniesienie do rolnictwa i żywności oznaczało wyjście poza sam etap produkcji rolnej i objęcie oddziaływaniem różnych działań podejmowanych w ramach łańcucha żywnościowego, aż do wprowadzenia produktu żywnościowego na rynek²². Nie sposób jednak nie zgodzić się z twierdzeniem L. Costato²³, że pojawienie się problematyki środowiskowej i żywnościowej przyczyniło się do „uwtórnienia” sektora rolnego; należałoby – zdaniem tego autora – silniej zaznaczyć podstawowy charakter produkcji pierwotnej, z której zasadniczo pochodzi żywność, a na którą zapotrzebowanie będzie stale wzrastać.

Stosunkowo wcześniej, ze względu na zmiany w samym rolnictwie, uwarunkowania międzynarodowe, a także ocenę realizowanej dotychczas polityki rolnej, została podjęta oficjalna dyskusja o nowym kształcie Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 r. Znalazła ona wyraz w wielu dokumentach o charakterze programowym.

W pierwszej kolejności należy wskazać, że w Komunikacie Komisji z listopada 2017 r. zatytułowanym „Przyszłość rolnictwa i produkcji żywności”²⁴ została zawarta między innymi ocena, jako wynik konsultacji publicznych w „sprawie modernizacji i uproszczenia WPR”, że dotychczasowe narzędzia tej polityki jedynie w pewnym stopniu stanowią skuteczną odpowiedź na istniejące wyzwania, w tym również na wyzwania związane ze środowiskiem i zmianą klimatu. Na tym tle w tym dokumencie prezentowane są dosyć szczegółowe zamierzenia „w kierunku nowego modelu realizacji i uproszczenia WPR”. Między innymi przewiduje się konieczność wyraźniejszego ukierunkowania WPR na rezultaty, aby pobudzić modernizację i pogłębić zrównoważony charakter obszarów rol-

²¹ Zdaniem U. Hampicke (*Nachhaltigkeit in der Landwirtschaft aus ökonomischer Perspektive*, „Agrar- und Umweltrecht” 2014, nr 10, s. 366 i n.) ustawodawca powinien bliżej określić prawo producenta rolnego do korzystania z zasobów naturalnych w rolnictwie.

²² Por. A. Jannarelli, *Il diritto agrario del nuovo...*, s. 552.

²³ L. Costato, *Agricoltura, ambiente e alimentazione...*, s. 226.

²⁴ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: *Przyszłość rolnictwa i produkcji żywności*, Bruksela, dnia 29.11.2017 r., COM(2017) 713 final, s. 5 i n.

nych, leśnych i wiejskich, oraz pomóc w zmniejszeniu związanych z prawodawstwem Unii obciążeń administracyjnych dla beneficjentów.

Z kolei w Komunikacie Komisji z dnia 11 grudnia 2019 r. zatytułowanym Europejski Zielony Ład²⁵, ze względu na stan środowiska naturalnego i zmiany klimatu, została przedstawiona nowa strategia, której celem jest „przekształcenie UE w sprawiedliwe i prosperujące społeczeństwo żyjące w nowoczesnej, zasobooszczędnej i konkurencyjnej gospodarce, która w 2050 r. osiągnie zerowy poziom emisji gazów cieplarnianych netto i w ramach której wzrost gospodarczy będzie oddzielony od wykorzystania zasobów naturalnych”. Jest to program niezwykle ambitny, w którym między innymi zaznacza się, że „na pierwszym miejscu należy stawiać ludzi i nie wolno tracić z oczu regionów, sektorów przemysłu i pracowników, którzy będą borykać się z największymi trudnościami”. Dostrzegając trudności w realizacji, przewiduje się jego aktualizację odpowiednio do potrzeb i wprowadzanych rozwiązań politycznych²⁶.

Kluczowym elementem Europejskiego Zielonego Ładu jest Strategia „od pola do stołu” z dnia 20 maja 2020 r.²⁷, która „uwzględnia w kompleksowy sposób wyzwania związane ze zrównoważonymi systemami żywnościowymi i uznaje nierozzerwalne związki między zdrowymi ludźmi, zdrowymi społecznościami i zdrową planetą”. Jest ona, jak można przeczytać, głównym elementem programu Komisji na rzecz osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju ONZ²⁸. Zrównoważonemu systemowi żywnościowemu zostało przypisane zasadnicze znaczenie dla osiągnięcia celów klimatycznych i środowiskowych Zielonego Ładu przy jednoczesnym zwiększeniu dochodów producentów surowców i wzmocnieniu konkurencyjności Unii Europejskiej. W Strategii w sposób dość szczegółowy wyliczone są działania służące jej realizacji. Warto zauważyć, że Strategia odwołuje się do doświadczeń związanych z pandemią Covid-19, która wpłynęła na funkcjonowanie gospodarki zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej i która uzasadniała

²⁵ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Europejski Zielony Ład”, Bruksela, dnia 11.12.2019 r., COM(2019) 640 final.

²⁶ W literaturze wyrażane są niepewności we wdrażaniu Zielonego Ładu. Dotyczą one gotowości rolników i innych podmiotów działających w sferze produkcji, przetwarzania i obrotu żywnością do jego wdrożenia, a także gotowości konsumentów do zakupu droższej żywności. Zob. M. Adamowicz, *Europejski Zielony ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej*, „Wieś i Rolnictwo” 2021, nr 3, s. 68.

²⁷ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Strategia „od pola do stołu”. Na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego, Bruksela, dnia 20.05.2020 r., COM(2020) 381 final.

²⁸ Według opinii Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego z 2018 r. ramy prawne dotychczasowej WPR nie są dostosowane do przejścia na bardziej zrównoważone systemy żywnościowe, które mają zapewnić skuteczne wdrożenie celów ONZ w zakresie zrównoważonego rozwoju – Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego „Możliwe przekształcenie wspólnej polityki rolnej” (2017/C 288/02) (Dz.Urz. C nr 288 z 2017 r., s. 10).

konieczność skonstruowania bardziej solidnego i odpornego na różne zagrożenia systemu żywnościowego²⁹.

W tych warunkach wypracowanie ostatecznej wersji nowej Wspólnej Polityki Rolnej, jak też osiągnięcie porozumienia co do jej ram finansowych, nie było łatwe. Świadczy o tym między innymi fakt, że wnioski legislacyjne co do podstaw prawnych nowej WPR zostały sformułowane już w 2018 r., to ostateczne akty prawne zostały przyjęte dopiero w grudniu 2021 r. Z tego względu, po dwóch latach przejściowych, nowa WPR obejmie tylko okres 2023–2027. Na państwach członkowskich ciąży obowiązek opracowania Planów Strategicznych WPR, które zwiększają ich autonomię w zakresie określenia krajowych priorytetów, umożliwiają dostosowanie do obecnej rzeczywistości, a także wskazują sposób wykorzystania unijnych środków finansowych na cele pierwszego, jak też drugiego filaru WPR³⁰. Wypada dodać, że Plan Strategiczny WPR na lata 2023–2027 opracowany przez Polskę został, jako jeden z pierwszych, zatwierdzony przez Komisję. Ogromnym wyzwaniem ciężącym obecnie na polskim ustawodawcy jest jego wdrożenie w drodze legislacyjnej.

Trzeba jednak podkreślić, że już sama realizacja nowej WPR rodzi wiele problemów wymagających rozstrzygnięcia. Wizja zrównoważonej gospodarki, zrównoważonego rolnictwa nie może oznaczać szybkiego zaniechania prowadzenia gospodarstw konwencjonalnych na rzecz wsparcia rozwoju gospodarstw ekologicznych. Byłoby to bowiem zagrożenie dla bezpieczeństwa żywnościowego. Z tego też względu nie byłoby możliwe zastąpienie nawozów i chemicznych środków ochrony roślin środkami przyjaznymi dla środowiska³¹.

Próba sprawdzenia odporności systemu żywnościowego Unii Europejskiej na kryzys jest wojna w Ukrainie spowodowana agresją Rosji. Jej skutkiem jest narastający kryzys gospodarczy, inflacja, brak nawozów i wzrost ich cen, a także cen energii, wzrost cen żywności na rynku, który nie pokrywa rosnących kosztów produkcji rolnej, ale też braki żywności w niektórych rejonach świata itd. Wszystkie te okoliczności, ze względu na zagrożenie bezpieczeństwa żywnościowego,

²⁹ Szerzej o wpływie pandemii Covid-19 na rolnictwo i łańcuchy rolno-żywnościowe zob. L. Costato, *La politica agricola dell'Unione Europea dopo il COVID-19*, „Rivista di Diritto Agrario” 2020, z. 3, s. 673 i n.; P. Cavarzeran, *COVID-19 e agricoltura. La gestione Europea della crisi nel contesto di transizione della PAC*, „Rivista di Diritto Agrario” 2020, z. 4, s. 925 i n.; E. Muñiz Espada, J. M. López Torres, *Especialidades legislativas para el sector agroalimentario en tiempos de COVID-19 en España*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2020, nr 1, s. 179 i n.; M. D'Addezio, *Le filiere agroalimentari al tempo del COVID-19 in Europa...*, *passim*.

³⁰ P. Cavarzeran wyraża obawę, by WPR nie przestała być polityką wspólnotową, skoro każde państwo formułuje „swoją” politykę rolną – *COVID-19 e agricoltura...*, s. 953.

³¹ Bliżej o trudnych wyborach rolnictwa niekonwencjonalnego zob. L. Pastorino, *Transición: ¿a cuál agricultura? Fitosanitarios y modelos de agricultura No convencionales en la Unión Europea*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2022, nr 1, s. 201 i n.

skłaniają do zastanowienia się nad realizacją WPR w już przyjętym kształcie³². O randze problemu świadczy między innymi Światowe Forum Żywnościowe, które odbyło się w Rzymie dnia 17 października 2022 r.

4. KONKLUZJE

Przeprowadzone rozważania upoważniają do sformułowania kilku konkluzji stanowiących odpowiedź na określony we wstępie cel opracowania.

Po pierwsze, niewątpliwie wyzwania prawa rolnego są dziś bardzo liczne i złożone, wykraczające poza samo rolnictwo jako dział produkcji pierwotnej. Nie można jednak powiedzieć, że w przeszłości wyzwanie, jakim było zwiększenie produkcji rolnej, miało mniejsze znaczenie. Po prostu, było ono realizowane w innych warunkach; wyzwania zawsze wymagają odniesienia do danego miejsca i czasu. Obecne wyzwania odnoszone są do rzeczywistości niezmiernie złożonej. Zmieniło się bowiem z czasem samo rolnictwo, a także jego otoczenie społeczno-gospodarcze i polityczne.

Oczywiste jest, że działalność rolnicza musi zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności, ale realizowane już w warunkach poszanowania środowiska i przeciwdziałania zmianom klimatu, ujmowanych w perspektywie zrównoważonego rozwoju. Na wszystkich etapach działań w ramach łańcucha żywnościowego, jak pisze A. Jannarelli³³, istnieje potrzeba ograniczenia negatywnych następstw, ale bez szkody dla produkcji pierwotnej. W obecnych trudnych czasach nie można bowiem umniejszać znaczenia produkcyjnej funkcji rolnictwa, by zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe. W każdym razie realizacja obecnych wyzwań wymaga wsparcia rolnictwa.

Przy okazji należy zauważyć, że wyzwania stojące przed rolnictwem nie mogą być i nie są odnoszone tylko do prawa rolnego. Są one również przedmiotem zainteresowania innych dziedzin prawa, także polityki, ekonomii, a nawet dyplomacji. W dobie globalizacji również owe wyzwania nie mają granic. Ważna jest też szeroka dyskusja i uświadomienie społeczeństwa o konieczności prowadzenia określonych działań. Powszechna debata może przysłużyć się wypracowaniu zrównoważonej polityki żywnościowej³⁴.

³² W tym kierunku wypowiada się J. Haarstrich, *Führt der Ukraine-Krieg zu einer Rückbrennung der Agrarpolitik?* (Editorial), „Agrar- und Umweltrecht” 2022, nr 5, s. 161. Szerzej zob. Y. Petit, *L’invasion russe en Ukraine: L’Union européenne face au défi de la sécurité alimentaire*, „Revue du Droit Rural” 2022, nr 504, s. 19 i n.

³³ A. Jannarelli, *Il diritto agrario del nuovo millennio...*, s. 554.

³⁴ Komisja w Strategii „od pola do stołu” zobowiązała się do połowy 2023 r. do dokonania przeglądu Strategii, by ocenić, czy podjęte działania są wystarczające do osiągnięcia celów, czy też konieczne są dodatkowe działania (s. 22–23).

Po drugie, prawo rolne zawsze odpowiadało na wyzwania, a jednocześnie samo ulegało zmianom. Jego przedmiot już dawno wyszedł poza gospodarke gruntami, gospodarstwo rolne i przedsiębiorstwo rolne oraz regulację rynków rolnych i objął także środowisko oraz klimat. Zapewne wspomnianą na wstępie triadę – rolnictwo, środowisko i wyżywienie – należałoby uzupełnić o klimat, by podkreślić znaczenie wyzwań związanych z ochroną klimatu dla rozwoju prawa rolnego. Świadczy to o tym, jak są poszerzane granice prawa rolnego, a jednocześnie, jak złożony obecnie jest jego przedmiot.

Po trzecie, z wyzwaniami prawa rolnego łączą się też zadania adresowane do nauki tego prawa. Nauka zawsze starała się odpowiadać na te wyzwania, zauważając przy tym, że samo prawo rolne charakteryzuje się dużymi możliwościami dostosowawczymi³⁵. Jeśli obecnie mówi się już – w świetle prezentowanych wyzwań – o nowym prawie rolnym, to nauka o tym prawie musi wyjść poza już dokonane ustalenia i „odnowić” prawo rolne. Konieczne są oczywiście badania problemów dogmatycznych związanych ze stanowieniem i stosowaniem prawa, by rozwiązywać pojawiające się problemy praktyczne. Jednakże niezbędne są również badania o bardziej ogólnym charakterze, by wobec ekspansji regulacji prawnych dotyczących sektora rolno-żywnościowego określić obecne granice prawa rolnego i wskazać kryteria jego tożsamości. Niewątpliwie mogą temu służyć badania komparatystyczne.

REFERENCES

- Adamowicz M., *Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej*, „Więś i Rolnictwo” 2021, nr 3
- Armbruster W. J., *Challenges for Agricultural Lawyers Facing the 21st Century*, “Drake Journal of Agricultural Law” 1998, Vol. 3, No 1
- Blumann C., *La politique agricole commune face aux nouveaux défis planétaires et européens*, „Revue de Droit Rural” 2013, nr 416
- Błażejewska K., *Klimatyczne wyzwania Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 r.*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2011, nr 1
- Budzinowski R. (ed.), *XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality*, Poznań 2018
- Budzinowski R., *Prawo rolne wobec współczesnych wyzwań*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2014, nr 2
- Cavarzeran P., *COVID-19 e agricoltura. La gestione Europea della crisi nel contesto di transizione della PAC*, „Rivista di Diritto Agrario” 2020, z. 4

³⁵ E. Ulate Chacon, *Utilidad del estudio del derecho agrario comparado: desafíos del desarrollo rural entre lo global, regional (Centroamericano) y lo local (caso de Costa Rica)*, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress...*, s. 36.

- Costato L., *Agricoltura, ambiente e alimentazione nell'evoluzione del diritto dell'Unione Europea*, „Rivista di Diritto Agrario” 2015, z. 2
- Costato L., *La politica agricola dell'Unione Europea dopo il COVID-19*, „Rivista di Diritto Agrario” 2020, z. 3
- Costato L., *Lo storico problema dell'alimentazione: la sicurezza degli approvvigionamenti, la food sovereignty e la nuova agricoltura*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2
- D'Addezio M., *Le filiere agroalimentari al tempo del COVID-19 in Europa e in Italia. Una sfida tra food security, ripresa e dinamiche dei mercati, tutela del lavoro e dei consumatori, Green Deal, incertezze climatiche*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2
- D'Addezio M., Germanò A. (red.), *La regolazione e la promozione del mercato alimentare nell'Unione Europea. Esperienze giuridiche comunitarie e nazionali. Atti del convegno*, Milano 2007
- Haarstrich J., *Führt der Ukraine-Krieg zu einer Rückbesinnung der Agrarpolitik? (Editorial)*, „Agrar- und Umweltrecht” 2022, nr 5
- Hampicke U., *Nachhaltigkeit in der Landwirtschaft aus ökonomischer Perspektive*, „Agrar- und Umweltrecht” 2014, nr 10
- Hudault J., *Propriété et exploitation dans l'évolution récente de la législation agricole*, „Gazette du Palais” 1985, nr 1
- Jannarelli A., *Antonio Carrozza e le nuove sfide per il diritto agrario: brevi meditazioni dopo i convegni pisani in sua memoria*, „Rivista di Diritto Agrario” 2008, z. 1
- Jannarelli A., *Il diritto agrario del nuovo millennio tra food safety, food security e sustainable agriculture*, „Rivista di Diritto Agrario” 2018, z. 4
- Jannarelli A., *Il divenire del diritto agrario italiano ed europeo tra sviluppi tecnologici e sostenibilità*, „Rivista di Diritto Agrario” 2013, z. 1
- Lattanzi P., *Politiche agricole, politiche energetiche e sicurezza alimentare: farina e benzina*, (w:) *Agricoltura e temperamento delle esigenze energetiche ed alimentari*. Atti dell'incontro di studi, Udine 12 maggio 2011, rielaborati e aggiornati, a cura di Mariarita D'Addezio, Milano 2011
- Manservigi S., *Energie rinnovabili e pianificazione energetica sostenibile. Profili europei ed internazionali*, Napoli 2016
- Martínez J., *Pojęcie „obszar wiejski” jako odpowiedź na wielofunkcyjność przyszłej działalności rolniczej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2010, nr 2
- Muñiz Espada E., López Torres J. M., *Especialidades legislativas para el sector agroalimentario en tiempos de COVID-19 en España*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2020, nr 1
- Norer R., *Künftige Herausforderungen europäischer Agrarrechtswissenschaft*, (w:) J. Martínez (Hrsg.), *Die gemeinsame Agrarpolitik vor neuen Herausforderungen*, Badaen-Baden 2012
- Pastorino L., *Transición: ¿a cuál agricultura? Fitosanitarios y modelos de agricultura No convencionales en la Unión Europea*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2022, nr 1
- Petit Y., *L'invasion russe en Ukraine: L'Union européenne face au défi de la sécurité alimentaire*, „Revue du Droit Rural” 2022, nr 504
- Sánchez Hernández A., *Desafíos actuales del Derecho Agrario: entre las experiencias locales y las estrategias globales*, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress*

of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality, Poznań 2018

Sánchez Hernández A., *El derecho agrario en España: perspectiva histórica y prospectiva*, „Derecho Agrario y Alimentario” 2000, nr 37

Ulate Chacón E., *Utilidad del estudio del derecho agrario comparado: desafíos del desarrollo rural entre lo global, regional (Centroamericano) y lo local (caso de Costa Rica)*, (w:) R. Budzinowski (ed.), *XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary challenges of Agricultural Law: Globalization, Regionalization and Locality*, Poznań 2018

Zegar J., *Współczesne wyzwania rolnictwa*, Warszawa 2011